

УДК 932

Масалова К.Ю.

Інститут сходознавства  
імені А.Ю. Кримського НАН України

## АСОЦІАЦІЯ ДІТЕЙ ХОРА ІЗ ДЕТАЛЯМИ ЛАДДИ У 99-Й ГЛАВІ КНИГИ МЕРТВИХ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

*Масалова К.Ю. Асоціація дітей Хора із деталями ладди у 99-й главі Книги мертвих: порівняльний аналіз. Статтю присвячено декільком пасажам із 99-ї глави давньоєгипетської Книги мертвих. У цій главі, в якій йдеться про розмову померлого із частинами шлюпки, у незвичній манері згадуються чотири божества, котрих узагальнено називають «дітьми Хора». Боги порівнюються у тексті цієї глави до таких частин ладди, як ребра та топ щогли. У роботі наводяться авторські переклади пасажів із Книги мертвих, що стосуються цих порівнянь. Автор ставить за мету відкриття нових аспектів щодо функцій богів, скритих в асоціаціях із частинами ладди. Це досягається за допомогою порівняльного аналізу. Трактуючи механізми побудови асоціацій, автор пропонує розглядати його як символічний. За допомогою символічного трактування вдається обґрунтувати досліджувані асоціації. Саме ж пояснення побудови асоціацій відкриває цікаві деталі щодо дітей Хора, як наприклад важливість послідовності іменування богів та зв'язок їх із такими якостями як нероздільність та міцність.*

**Ключові слова:** діти Хора, Книга мертвих, давньоєгипетська міфологія, джерела, переклад, ієрогліфіка, єгипетська мова.

*Масалова К. Ю. Ассоциация детей Хора с деталями ладды в 99-й главе Книги мертвых: сравнительный анализ. Статья посвящена нескольким пассажирам из 99-й главы древнеегипетской Книги мертвых. В этой главе, которая представляет собой разговор усопшего с частями ладды, в непривычной манере упоминаются четыре божества, обобщенно именуемые «детьми Хора». Боги сравниваются в тексте этой главы с такими деталями ладды, как ребра и топ мачты. В статье приводятся авторские переводы пассажижей из Книги мертвых, которые касаются этих сравнений. Автор ставит своей целью открытие новых аспектов функций богов, которые скрываются за ассоциациями с частями ладды. Это достигается при помощи сравнительного анализа. Трактую механизм построения ассоциаций, автор предлагает*

*рассматривать его как символический. С помощью символической трактовки исследуемые ассоциации удастся обосновать. Само же объяснение построения сравнений открывает интересные детали касательно детей Хора, как например важность последовательности в наименовании богов и связь их с такими качествами как нераздельность и прочность.*

**Ключевые слова:** дети Хора, Книга мертвых, древнеегипетская мифология, источники, перевод, иероглифика, египетский язык.

*Masalova K. Yu. Association of the children of Horus with the elements of the ferry-boat: the comparative analysis. This article is devoted to the few passages from the Book of the Dead's Chapter 99. This Chapter represents the conversation of the dead with the elements of the ferry-boat. Here the four gods, called the children of Horus, are presented in an unusual manner. In the text of thy Chapter the gods are compared to the ribs of the boat and to the top of the mast. The author's translation of the passages regarding those associations is given in the article. The objective of this study is to discover new aspects of the children's of Horus functions. This is achieved by the means of the comparative analysis. The mechanism of the associations composition is considered as symbolical. So the matchings are explained by dint of the symbolical interpretation. This interpretation uncovers some interesting details about the children of Horus, such as the importance of sequence in the naming of the gods, and their association with such qualities as inseparability and firmness.*

**Keywords:** children of Horus, the Book of the Dead, Ancient Egyptian mythology, sources, translation, hieroglyphics, Egyptian language.

**Постановка проблеми.** «Дітьми Хора» у сучасній єгиптології прийнято називати чотирьох богів – Амсеті, Хапі, Дуамутефа та Кебехсенуфа. Ця узагальнююча назва закріпилась через те, що у різних релігійних текстах чотирьом богам неодноразово надавався такий епітет (наприклад у Книзі мертвих [26:108–109] та Текстах пірамід [28:210–211]). Не зважаючи на велику кількість згадувань про цих богів у різних єгиптологічних роботах, спеціальних досліджень, присвячених дітям Хора, як окремим богам давньоєгипетського пантеону, фактично не існує (хоча існує певна низка праць, присвячених т.зв. канопічному обладнанню, пов'язаному із богами) [1]. Саме через брак таких досліджень багато вчених роблять надмірний акцент на дітях Хора в якості охоронців органів і тіла в цілому (на що вказує М. Рейвен у своїй статті 2005 р. [40:43] і називає цю їхню функцію не головною, а «вторинною» [40:42]).

Це свідчить про необхідність «нового погляду», тобто ретельного дослідження ролі богів не лише на матеріалі канопічного обладнання, а із залученням інших джерел, що зображують чи згадують цих богів (на що вказують і деякі авторитетні вчені, як наприклад дослідник богів-шакалів, Теренс Дук-

вен [16:127–128]). Одним з найважливіших джерел для дослідження дітей Хора видається Книга мертвих, в якій цих богів дуже яскраво представлено (як в текстовій її частині, так і в ілюстративному матеріалі).

**Зв'язок із науковими чи практичними завданнями.** Дослідження проведене в рамках планової теми відділу Класичного сходу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ: «Релігійно-доктринальні тексти Сходу: семантика і прагматика, рецепція та інтерпретація». Підрозділ: «Релігійний та етичний дискурс Стародавнього Єгипту».

**Актуальність теми.** Про високу значимість дітей Хора свідчить величезна кількість археологічного матеріалу, що безпосередньо зображує богів (такого як канопа, амулети, статуетки). Колосальний масив також складають зображення богів та згадування про них на саркофагах, гробах, стелах, рельєфах, скриньках для каноп та скриньках для *ушебті*. Не менш важливим свідченням високої ролі дітей Хора в давньоєгипетській міфології є і частота згадування їх в головних релігійно-заупокійних текстах, таких як Тексти пірамід, Тексти саркофагів, Книга мертвих. Не зважаючи на це, на сьогоднішній день, ще не існує спеціальних досліджень, присвячених цій четвірці богів (при тому, що прикладів подібних робіт, присвячених іншим богам давньоєгипетського пантеону, існує велика кількість). При цьому важливість вивчення окремих богів та їхніх культів неодноразово підкреслювалась авторитетними єгиптологами. Причиною для більш поглибленого вивчення ролі цих богів слугує і велика кількість невирішених проблем, і низка спірних питань щодо дітей Хора.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Як зазначалось раніше, спеціальних досліджень, присвячених дітям Хора, як окремим богам, фактично не існує. Проте у певній низці праць, присвячених канопам та канопічному обладнанню, а також у працях більш широкого спрямування, можна знайти базові відомості про богів (наприклад: [17; 19; 40]; докладніше, див.: [1]). Розгляд образу богів через призму Книги мертвих також раніше не проводився.

**Мета статті** – реконструкція образу дітей Хора на основі тексту однієї із глав Книги мертвих, 99-ї глави, в котрій боги порівнюються до деталей священної ладді. За допомогою порівняльного аналізу у цьому дослідженні буде проведено спробу відкриття нових аспектів функціонального призначення богів, скритого в асоціаціях із частинами шлюпки.

Об'єктом дослідження є образ дітей Хора, представлений у тексті 99-ї глави Книги мертвих.

Предметом дослідження виступає текст 99-ї глави давньоєгипетської Книги мертвих.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** 99-та глава Книги мертвих (або 99Б, як її іноді називають)

являє собою розмову померлого із частинами шлюпки. Назвавши їм їхні імена, померлий став власником шлюпки та міг продовжувати свою подорож потойбіччям. Титульна рубрика цієї глави і відображає цю мету: *r(3) n in.t mhn.t m hr.t-nṯr* [38:198] – «Глава для отримання шлюпки в Некрополі».

Глава 99 представлена у 198-ми документах (7% від загальної кількості відомих на сьогодні джерел, що містять текст або віньєтки Книги мертвих), з яких 191 – містять текст. Перші її приклади датуються або XVII-ю династією [15], або ранньою XVIII-ю [37:274], останні – Птоломеївськими часами. Глава часто супроводжується ілюстрацією. За часів Нового царства та Третього перехідного періоду ця ілюстрація представляє зображення померлого у шлюпці (із вітрилом або без), часто – у супроводі дружини. В Пізньому періоді віньєтка повторює віньєтку 98-ї глави і показує померлого, що стоїть перед шлюпою і підіймає руку, на шлюпці ж зображується муміфікований бог, що означає човняра [36:318–319, 760; 35:176–179]. В деяких документах, під словами деталей шлюпки містяться їхні ретельні зображення (напр.: *pNfr-rmpt*, pBrüssel MRAH E. 5043 [35:Pl. 34]).

У 99-й главі Книги мертвих діти Хора згадуються у двох пасажах. Спочатку згадується лише один з богів – Амсеті. У другому пасажі всі четверо богів вже згадуються разом. Тому далі переклади і коментарі по кожному з пасажів подаються окремо.

Через те, що текст Книги мертвих був відносно стабільним, для цього дослідження було вирішено використовувати записи лише двох базових хронологічних редакцій: часів Нового царства (т.зв. «Фіванська редакція») та часів Птоломеївського періоду (пізня редакція). Для Нового царства використовується *pNw* (P. London BM EA 10477) [12], а для пізньої редакції було обрано *pIw=f-ḥnh* (P. Turin 1791) [31] Птоломеївського часу. Обидва джерела вважаються «класичними» для своїх часів.

**Перший пасаж** згадує лише Амсеті. У нумерації Т.Г. Аллена він належить до великої частини «b» [9:172; 8:80], котра включає в себе усю розмову із деталями шлюпки.

**Папірус Ну (*pNw* pLondon BM EA 10477), строки 16–17 [12:46]:**

*dd n.i rn.i in bd3*

*šbb n imsty rn.k*

«Скажи мені ім'я своє» – каже топ шогли.

«Трахея Амсеті» – ім'я твоє.

**Папірус Иуефанх (*pIw=f-ḥnh* pTurin 1791), строка 13 [31:XXXVI]:**

*dd n.i rn.i in bd3*

*šbb imsty rn.k*

«Скажи мені ім'я своє» – каже топ щогли.







«Трахея Амсеті» – ім'я твоє.

#### Коментарі:

Загалом, уся розмова із деталями ладді має універсальний міфологічний характер. Знання і називання імен є прикладом магії, що присутня в багатьох культурах [2:44–45; 7] і в давньоєгипетській [6:56] – особливо. Це магія, котра за допомогою називання імен дає промовцю владу над названими об'єктами. Так, померлий, називаючи імена частин ладді, поступово оволодіває нею; деталь за деталлю, він і отримує прохід до цієї шлюпки, і, буквально, стає її власником. Другий аспект цієї розмови полягає в наданні човну божественної сутності. Це проявляється у вигляді такої форми давньоєгипетської магії, котру в сучасній египтології виділили в окремий жанр, присутній у релігійно-заупокійній та магичній літературі, – *Gliedervergottung* (тобто – «обоження частин тіла»). Не зважаючи на те, що поява цих текстів зводиться до обряду муміфікації [10; 5:137–138; 4:212–213], головною ідеєю таких текстів можна назвати те, що перетворюючи кожну окрему частину на бога, промовець перетворює цілий об'єкт на бога [4:229–230]. В даному ж випадку, текст являє собою третю групу в класифікації цих списків Т. ДуКвенном, що має назву «Тексти подібні», тобто тексти що є близькими за механізмом ідентифікації [5:137; 4:212]. Саму ж ідентифікацію топу щогли із трахеєю Амсеті можна було б віднести до третьої групи з шести «кодів» ідентифікацій, запропонованих Дж. Уолкером, тобто – «ідентифікація частини тіла людини з частиною тіла... божества» [43:289; 5:135; 4:211]. Хоча в даному випадку обожається не тіло людини, а човен, сам механізм є ідентичним.

Тракувати природу співставлення топу щогли із Амсеті доволі важко. По-перше, в цьому співставленні важко знайти якийсь механізм, котрий би його обґрунтував (н.п. співзвучність слів [10:626 (Anm.18)]). В граматичному аспекті, ми бачимо збігання числа, що є одним із механізмів [10:626 (Anm.19)], але по-перше, коли мова йде про однину – це важко назвати обґрунтуванням, по-друге – Амсеті належить до групи колективних божеств і його відривання від братів виглядає дивним (тим паче, що пізніше вони згадуються всі четверо). Що ж до ще одного граматичного аспекту, збігання роду [42:84], то тут взагалі виникають запитання: слово *bd3* – чоловічого роду, а от рід Амсеті є дещо спірним [19; 16:128; 17:428]. Ми можемо виділити лише символічний механізм: уся щогла (*ḥc* [20:218]), *ht-t3w* [21:342]) складається із частин (*dp.w* [23:72]), серед яких єгиптяни виділяли: *bd3* [30:59; 20:488] – топ щогли, *hpt.w* [21:72] – основа/нижня частина щогли («Mastfuß») та *htt.t* [21:205] – колодка щогли («Mastschuh»). Тобто топ щогли є однією із частин цілого, так як Амсеті є частиною дітей Хора (і хоча кількість елементів дещо

різниться, ми все ж можемо припускати наявність цього механізму, так як діти Хора – одні з небагатьох колективних божеств Стародавнього Єгипту; тому в цьому випадку механізм може будуватись не на кількості елементів, а на якості/природі). А коли діти Хора перераховуються поіменно, то найчастіше, Амсеті називається першим [32:368] і в цьому можна провести паралель із найвищою/найпершою частиною щогли – її топом.

Інший аспект цього порівняння – це трахея. Що до зв'язку трахеї із топом щогли, тут можна провести певні паралелі. По-перше, із всіх можливих органів у тілі людини, що мають вертикально-видовжену і вузьку форму, трахея знаходиться найвище. Тож хоч вона і не є топовою точкою у тілі людини, вона співпадає із топом щогли за формою і серед таких органів, що за формою співпадають – знаходиться найвище. По-друге, сама будова трахеї (*trachea*) із її дугоподібними хрящами (*cartilagineae tracheales*) [3:148] нагадує зображення топ-щогли [Мал. 1], котре виражено і у детермінативі до цього слова –  (GSL P77). І так само, як під топом щогли знаходяться вітрила, у біфуркації трахеї (*bifurcatio tracheae*) [3:149, 152] вона розгалужується у бронхи (*bronchi principals dexter et sinister*), котрі вступають у легені (*pulmones*) [Мал. 2] [3:154]. Це підтверджується і тим, що символ  (P5) [29:499] був універсальним символом повітря [46:154–155]. Він слугує детермінативом і у слові   *ht3w* «парус», і у слові   *t3w* «дихати, повітря». Можна згадати і ті глави Книги мертвих, що стосуються отримання померлим повітря (BD 54–58): зазвичай вони ілюструвались зображенням людини, що тримає цей символ у руці [36:712–717].

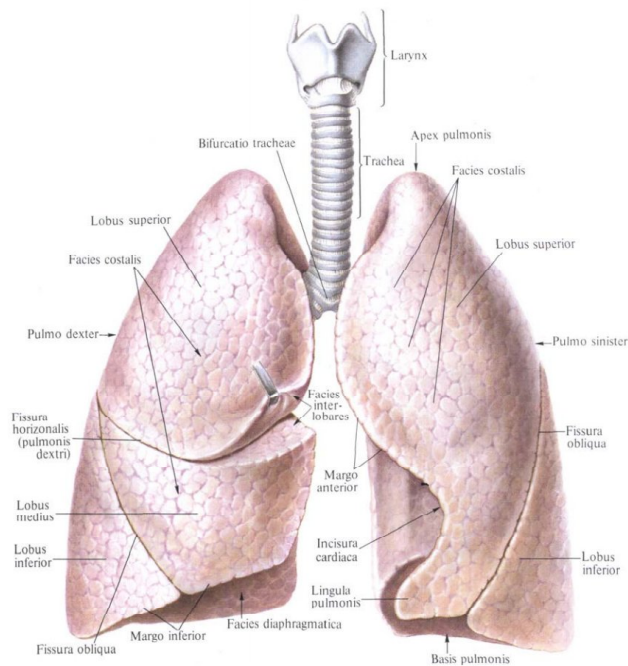
Таким чином, топ щогли, котрий підноситься над парусом, котрий був символом дихання, стає ще більш пов'язаним із трахеєю, котра є одним з найперших органів дихання (після нісу та гортані, котрі зовсім не схожі на щоглу за формою [3:120–146]). Навіть при тому, що не всі науковці перекладали слово *šbb* як «трахею» («стравохід») у Р. Фолкнера [24:264; 27:49, 55] та Дж. Уолкера [43:276], «стравохід», з уточненням – «горло», у Дж.Г. Брестеда [11:314]), саме цей переклад, запропонований А. Ерманом і Г. Граповим [22:439], виглядає найбільш точним (в тому числі, і у світлі інтерпретації пасажа із BD 99, запропонованої тут).

Можна також провести і обґрунтування зв'язку між Амсеті та трахеєю. Цей зв'язок виводиться через бога Хапі, котрий майже завжди слідує за Амсеті, і котрий був заступником легень. Хоч Амсеті у контексті заступництва внутрішніх органів найчастіше виступає в якості захисника печінки, у цьому пасажі він міг пов'язатись із трахеєю по декільком причинам. По-перше, через посередництво топу щогли: якщо Амсеті = топ щогли, і якщо трахея = топ щогли, то Амсеті = трахея. По-друге, якщо Хапі заступник легень, а Амсеті йде перед ним, то у даному контексті він може





Мал. 1. Оснащення кораблю *Min of the Desert* (реконструкція давньоєгипетського морського судна 1500 р. до н.е.) [14:Fig.17b]



Мал. 2. Трахея (*trachea*) та легені (*pulmones*), вигляд спереду [3:ил.596]

асоціюватись із трахеєю, котра знаходиться вище за легені. Також, цей зв'язок можна порівняти із іншими текстами *Gliedervergottung*, де згадується трахея. Нам відоме лише одне таке порівняння, де фігурує слово *šbb* [43:310]: у 172-й главі Книги мертвих, де із нею порівнюється Анубіс. Так як цей бог був пов'язаним із дітьми Хора майже як ніхто інший (окрім, хіба що, самого Хора і Осіріса), то і порівняння одного з дітей Хора із трахеєю виглядає закономірним.

*Другий пасаж* згадує усіх чотирьох дітей Хора. Він, як і перший, належить до великої частини «b» [9:172; 8:81], котра включає в себе усю розмову із деталями шлюпки.

**Папірус Ну (pNw pLondon BM EA 10477), строки 22–24 [12:46]:**

*dd n.i rn.i in wg3yw.s imyw-ht.s*

*imsty hpy dw3-mwt.f kbh-snw.f h3kw it-m-ʿw3  
m3.n-it.f ir.rn.f-ds.f rn.w.tn*

«Скажи мені ім'я моє» – кажуть ребра ладді, нутроші її.

«Амсеті, Хапі, Дуамутеф, Кебехсенуф, Хаку, Ітемауа, Маєенітеф, Ірренефджесеф» – імена ваші.

**Папірус Іуефанх (pIw=f-ʿnhpTurin 1791), строка 18 [31:XXXVI]:**

*dd n.i rn.i in wg3yw imyw-ht*

*imsty hpy dw3-mwt.f kbh-snw.f h3kw it-m-ʿw3*

*m3.n-it.f ir.rn.f-ds.f rn.w.tn*

«Скажи мені ім'я моє» – кажуть ребра ладді внутрішні.

«Амсеті, Хапі, Дуамутеф, Кебехсенуф, Хаку, Ітемауа, Маєенітеф, Ірренефджесеф» – імена ваші.

#### Коментарі:

В цьому пасажі усі четверо дітей Хора, разом із ще чотирма богами називаються ребрами ладді. Інші четверо богів – це Хаку, чие ім'я перекладається як «Грабіжник» (детальніше, див.: [34:26–27]), Ітемауа, чие ім'я перекладається як «Той, хто відбирає насильно» (детальніше, див.: [32:628]), Маєенітеф, чие ім'я перекладається як «Той, кого бачить батько його» (детальніше див.: [33:199–200]) та Ірренефджесеф, чие ім'я перекладається як «Той, хто створює ім'я своє власне» (детальніше див.: [32:471–472]).

Цю ідентифікацію можна віднести до другої групи з шести «кодів» ідентифікацій, запропонованих Дж. Уолкером, тобто – «пряма ідентифікація частини тіла... з божеством» [43:289; 5:135; 4:211]. Ребра (або балки, дошки) ладді – основний конструктивний елемент корпусу човна [35:178(fn.18)]. Ці дошки зазвичай з'єднувались парною незакріпленою шиповою системою з'єднання [45:123, 126; 14; 44] (про човни в Стародавньому Єгипті, див. також: [18; 25; 39; 41]). В цій конструктивній частині човну самі єгиптяни відзначали такі якості як міцність та нероздільність [30:62–63]. Нероздільність одразу визиває асоціацію із дітьми Хора через те, що ці боги у переважній більшості згадуються і зо-

бражуються невідривно один від одного. Не менш важливим є і питання кількості: діти Хора, як божества колективні, дуже пасують для порівняння із балками, представленими, згідно із конструкцією, у множині. Точної кількості балок не існує, але, в будь-якому випадку ця кількість є більшою, аніж чотири, і саме тому, можливо, і були додані інші четверо богів, аби цю множинність підкреслити. Зв'язок між іншими чотирма богами є скоріше епізодичним [34:26–27; 32:628; 33:199–200; 32:471–472], тому ми можемо припустити, що саме діти Хора слугували у цій групі тим «цементом», що давав цим ребрам нероздільність. Діти Хора фігурують в якості з'єднувачів та тих, хто надає міцності, і у 151-й главі Книги мертвих. Згідно із папірусом Мутхетеп (pMwt-htp.t, pLondon BM EA 10010), Амсеті промовляє: ... *srwd.n.i pr.k mn.wj* ... [13:286(X)] – «... забезпечила я дім твої міцністю ...». Хапі говорить, що: ... *ts.n tp ʿt.t ... rdi.t n.i n.t.t tp dt* [13:286(XI)] – «... з'єднав голову, кінцівки твої ... дав я тобі голову навечно». Слова Кебхсенуфа стосуються і з'єднання, і забезпечування міцністю: ... *dmd.n.t ksw.t s3k.t ʿt.t ini n.t ib.t di.i n.t sw hr st.f m ht.t srwd.n.i pr.t m-ht.t* [13:286(XIII)] – «... з'єднав для тебе кістки твої, зібрав для тебе кінцівки твої, приніс я для тебе серце твоє, помістив для тебе його на місце його у тілі твоєму, забезпечив я дім твої за тобою». Тож, слова дітей Хора у 151-й главі підкріплюють зв'язок богів із ребрами ладді, як нероздільним конструктивним елементом, що надає човну міцності, підтверджуючи, що і ця асоціація мала під собою підґрунтя.

**Висновки.** Таким чином мета цього дослідження була досягнута: було відкрито нові аспекти щодо функцій дітей Хора, скритих в асоціаціях із частинами шлюпки. Трактуючи механізм побудови асоціацій, ми запропонували розглядати його як символічний. За допомогою саме такого трактування досліджувані асоціації вдалося пояснити. За цими асоціаціями ми змогли відкрити цікаві деталі стосовно богів. Так, виявилось, що за порівнянням Амсеті із топом щогли та його асоціацією із трахеєю криється його першість серед інших богів (котра відображається у послідовності називання богів). Це означає, що послідовність найменування богів (Амсеті – Хапі – Дуамутеф – Кебхсенуф) виявляється набагато більш важливою, аніж це прийнято вважати. По-друге, було з'ясовано, що четвірка богів могла виступати як символ множинності в божественному еквіваленті. Також було з'ясовано, що діти Хора асоціювались із такими якостями як нероздільність та міцність, що виглядає закономірним, враховуючи їх нероздільність у більшості давньоєгипетських текстів та зображень.

**Перспективи дослідження даної теми.** Дослідження образу дітей Хора, представленому у тексті 99-ї глави Книги мертвих, є важливим етапом

для реконструкції образу богів у збірці в цілому. В подальшому буде опрацьовуватись текст інших глав, в яких ці боги згадуються, а також ілюстративний матеріал Книги мертвих.

#### Скорочення:

- BACE – Bulletin of the Australian Centre for Egyptology. Sydney.  
BIFAO – Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale. Le Caire.  
DE – Discussions in Egyptology. Oxford.  
JARCE – Journal of the American Research Center in Egypt. Boston – Cairo.  
JEA – Journal of Egyptian Archaeology. London.  
LÄ – Lexikon der Ägyptologie / Begr. von W. Helck, E. Otto; Hrsg. von W. Helck, W. Westendorf. Bd. I–VI. Wiesbaden, 1975–1986.  
OIP – The University of Chicago Oriental Institute Publications. Chicago.  
SAOC – Studies in Ancient Oriental Civilization. Chicago.

#### Література:

1. Масалова К. Ю. Діти Хора: до історії вивчення образу та актуальності теми / К.Ю. Масалова // Доісламський Близький Схід: історія, релігія, культура. Збірник наукових статей / під ред. М.О. Тарасенка. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2014. – С. 139–148.
2. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки / Владимир Пропп. – Москва: Издательство «Лабиринт», 2000. – 336 с.
3. Синельников Р. Д., Синельников Я. Р. Атлас анатомии человека: Учеб. пособие / Р. Д. Синельников, Я. Р. Синельников / 2-е изд., стереотипное. – В 4-х томах. – Москва: Медицина, 1996. – Т. 2. – 264 с., ил.
4. Тарасенко Н. А. Древнеегипетская мифология в изобразительной традиции Книги Мертвых (виньетки глав 16, 17 и 42 в Новом царстве – Третьем переходном периоде) / Н. А. Тарасенко. – К.: «Интерпресс ЛТД», Киев. славист. ун-т, 2009. – 336 с., ил.
5. Тарасенко Н. А. Gliedervergottung и теогония в Древнем Египте / Н. А. Тарасенко // Asiatica. Труды по философии и культурам Востока. – Вып. 2. – СПб., 2008. – С. 126–166.
6. Тураев Б. А. Египетская литература. Том 1. Исторический очерк Древне-Египетской литературы / Б. А. Тураев. – Москва: Издание М. и С. Сабашниковых, 1920. – 282 с.
7. Чегодаев М. А. Хор-Без-Глаз-На-Его-Челе (опыт интерпретации имени) / М. А. Чегодаев // Древний Восток: общность и своеобразие культурных традиций / Под ред. О. И. Павловой, А. А. Немировского. – Москва, 2001. – С. 24–32.
8. Allen T. G. The Book of the Dead or Going Forth by Day. Ideas of the Ancient Egyptians concerning the Hereafter as expressed in their own Terms / Thomas George Allen. – Chicago: The University of Chicago Press, 1974. – 306 p. – (SAOC; Vol. 37).
9. Allen T. G. The Egyptian Book of the Dead Documents in the Oriental Institute Museum at the University of Chicago / Thomas George Allen. – Chicago: The University of Chicago Press, 1960. – XXXIII, 289 p., 131 pl. – (OIP; Vol. LXXXII).
10. Altenmüller H. «Gliedervergottung» / Н. А. // LÄ. – 1977. – Bd. II. – Kol. 624–627.
11. Breasted J. H. The Edwin Smith Surgical Papyrus / James Henry Breasted / published in facsimile and hieroglyphic transliteration with translation and commentary in two volumes. – Chicago: The University of Chicago Press, 1930. – Vol. I. – 596 p., VIII pl. (OIP; Vol. III).
12. Budge E. A. W. The Book of the Dead: Facsimiles of the papyri of Hunefer, Anhai, Kerāsher and Netchemet with Supplementary text from the papyrus of Nu, with transcripts, translations, etc. / Ernest Alfred Wallis Budge. – L.: British Museum, 1899. – XI, 64 p., 63 pl.

13. Budge E. A. W. *The Chapters of Coming Forth by Day or the Theban Recension of the Book of the Dead ; the Egyptian hieroglyphic text edited from numerous papyri / Ernest Alfred Wallis Budge.* – L. : Kegan Paul, Trench, Trübner, 1910. – Vol. II. – (Books on Egypt and Chaldaea ; 28–30).
14. Couser P., Ward C., Vosmer T. Hypothetical Reconstruction of an Ancient Egyptian Sea-Going Vessel From the Reign of Hatshepsut, 1500 BCE / P. Couser, C. Ward, T. Vosmer // *Historic Ships. The Royal Institution of Naval Architects*, 19–20 November 2009. – London, 2009. – P. 86–139.
15. *Das Altägyptische Totenbuch. Ein Digitales Textzeugenarchiv [Elektronischer resurs].* Режим доступу : <http://www.totenbuch.awk.nrw.de>. Назва з екрана.
16. DuQuesne T. Review: Dodson Aidan. *The Canopic equipment of the kings of Egypt. With contributions by Otto J. Schaden, Edwin C. Brock, and Mark Collier.* Kegan Paul International: London 1994 / Terence DuQuesne // *DE.* – Vol. 34. – 1996. – P. 125–128.
17. DuQuesne T. *The Jackal Divinities of Egypt. I. From the Archaic Period to Dynasty X / Terence DuQuesne // Oxfordshire Communications in Egyptology. Vol. VI.* – London : Darengo Publications, 2005. – 566 p.
18. Edgerton W.F. *Dimensions of Ancient Egyptian Ships / William F. Edgerton // The American Journal of Semitic Languages and Literatures.* – Chicago, 1930. – Vol. 43, No. 3. – P. 145–149.
19. Eggebrecht A. *Amsat / A. E. // LÄ.* – 1975. – Bd. I. – Kol. 226.
20. Erman A., Grapow H. *Wörterbuch der Aegyptischen Sprache / A. Erman, H. Grapow.* – Berlin : Akademie-Verlag, 1971. – Bd. I. – 583 s.
21. Erman A. *Wörterbuch der Aegyptischen Sprache / A. Erman, H. Grapow.* – Berlin : Akademie-Verlag, 1971. – Bd. III. – 489 S.
22. Erman A. *Wörterbuch der Aegyptischen Sprache / A. Erman, H. Grapow.* – Berlin : Akademie-Verlag, 1971. – Bd. IV. – 569 S.
23. Erman A. *Wörterbuch der Aegyptischen Sprache / A. Erman, H. Grapow.* – Berlin : Akademie-Verlag, 1971. – Bd. V. – 639 S.
24. Faulkner R. O. *A Concise Dictionary of Middle Egyptian / R. O. Faulkner.* – Oxford : Griffith Institute, 1991. – 372 p.
25. Faulkner R.O. *Egyptian Seagoing Ships / R.O. Faulkner // JEA.* – 1941. – Vol. 26. – P. 3–9.
26. Faulkner R.O. *The Ancient Egyptian Book of the Dead / R.O. Faulkner.* – Austin : University of Texas Press, British Museum Press, 2001. – 192 p.
27. Faulkner R. O. *The Ancient Egyptian Coffin Texts / Raymond O. Faulkner.* – Warminster : Aris & Phillips Ltd., 1994. – Vol. II : Spells 355–787. – X, 308 p.
28. Faulkner R. O. *The Ancient Egyptian Pyramid Texts / R. O. Faulkner.* – Oxford : Kessinger Publishing, 2004. – 436 p.
29. Gardiner A. *Egyptian Grammar. Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs / Sir Alan Gardiner / third edition, revised.* – (1927). – Oxford : Griffith Institute, Ashmolean Museum, 2001. – 646 p.
30. Jéquier G. *Essai sur la nomenclature des parties de bateaux / Gustave Jéquier // BIFAO. T. 9. Le Caire, 1911.* – P. 37–82.
31. Lepsius R. *Das Totenbuch der Ägypter nach dem hieroglyphischen Papyrus in Turin / Richard Lepsius.* – Leipzig : Wigand, 1842. – 24 s., 79 Taf., (= репринтне перевидання: Wien : Osnabrück, 1969).
32. *Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen / Hrsg. von Chr. Leitz.* – Leuven–Paris–Dudley, MA : Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies, 2002. – Bd. I. – 647 s.
33. *Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen / Hrsg. von Chr. Leitz.* – Leuven–Paris–Dudley, MA : Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies, 2002. – Bd. III. – 826 s.
34. *Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen / Hrsg. von Chr. Leitz.* – Leuven–Paris–Dudley, MA : Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies, 2002. – Bd. V. – 973 s.
35. Milde H. *The Vignettes in the Book of the Dead of Neferrenpet / Henk Milde.* – Leiden : Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1991. – IX, 284 p. – (Egyptologische Uitgaven ; VII).
36. Mosher M. Jr. *The Ancient Egyptian Book of the Dead in the Late Period : A Study of Revisions Evident in Evolving Vignettes, and Possible Chronological or Geographical Implications for Differing Versions of Vignettes : Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy, University of California / Malcolm Jr. Mosher.* – Berkley, 1990. – VII, 863 p.
37. Munro I. *Untersuchungen zu den Totenbuch-Papyri der 18. Dynastie. Kriterien ihren Datierung [Studies on the Book of the Dead of the 18th dynasty] / Irmtraut Munro.* – London – New York : Kegan Paul Press, 1988. – XXI, 369 S., XXIV Taf. – (Studies in Egyptology).
38. Naville E. *Das Aegyptische Totenbuch der XVIII. bis XX. Dynastie. Einleitung / Eduard Naville.* – Berlin : Verlag von A. Asher & Co., 1886. – 204 s.
39. Newberry P.E. *Notes on Seagoing Ships / Percy E. Newberry // JEA.* – 1942. – Vol. 28. – P. 64–66.
40. Raven M.J. *Egyptian Concepts on the Orientation of the Human Body / Maarten J. Raven // JEA.* – Vol. 91. – 2005. – P. 37–53.
41. Vinson S. *The Earliest Representations of Brailed Sails / Steve Vinson // JARCE.* – 1993. – Vol. 30. – P. 133–150.
42. Walker J. *Egyptian Medicine and the Gods / James Walker // BACE.* – 1993. – Vol. 4. – P. 83–101.
43. Walker J. H. *Studies in Ancient Egyptian Anatomical Terminology / James H. Walker.* – Warminster : Aris & Phillips Ltd., 1996. – IX, 347 p. – (The Australian Centre for Egyptology. Studies ; Vol. 4).
44. Ward Ch. *Building pharaoh's ships: Cedar, incense and sailing the Great Green / Cheryl Ward // BMSAES.* – 2012. – Vol. 18. – P. 217–232.
45. Ward Ch., Couser P., Vosmer T. *Building Hatshepsut's Punt Ship: Science and Ship Reconstruction / Cheryl Ward, Patrick Couser, Tom Vosmer // Historical Boat and Ship Replicas / ed. by M.-J. Springmann, H. Wernicke.* – Torgelow : Steffen Verlag, 2007. – P. 36–42.
46. Wilkinson R. H. *Reading Egyptian Art : A Hieroglyphic Guide to Ancient Egyptian Painting and Sculpture / Richard H. Wilkinson.* – London : Thames and Hudson, 1992. – 224 p.